

«երկրորդը, եղաւ եւ Թեոփիլոսը աղբուհիք: Մեծ պիտի ըլլար Հետեւաբար իւր ձայնն արքայից արքայի առջեւ. եւ ապա՛հոյապէս լսելէ պիտի ըլլար իւր բարեխօսութիւնը, եթէ ընէր, Բայց ուշ էր: Վասն զի Կիւրիոս յետ երկուր թղթակցութեանց Արարհամա յետ իւր երրորդ թղթով (608 Ազգոստոս) փակած էր խնդիրն անշեռս կուշիք: «Վասն այսր դատաստանի (այս եւ Մովսիսի խնդրոյ մասին) առ իս աւելի ինչ մի դերք, եւ մի աշխատ լինիր, թէ ոչ պատասխանի ոչ ընդունիս՝, որուն վրայ Արարհամ քիչ վերջն նորովքով կարած էր հայոց եւ Վրաց հայորդակցութեան կապը:

Ինչ եղաւ այսուհետեւ Մովսիսի վեճակը. անյայտ է մեզի: Կիւրիոս ի Զուրաւա Մովսիսի Հեռանալէն ետքը կարգած էր արգէն ուղիւ հովիւ մը, որ ըստ Կիւրիոսի՝ գիտեր հայէրէն եւ վրացիներէն. «Բայց զի եպիսկոպոսն, զոր արարաք՝ վրացի եւ հայ դպրութիւն զոյգ գիտե՛, եւ զպաշտօն կատարէ երկուքսր՝ դպրութեամբն»:

Հարկ է բռնել թէ օտարութեան մէջ անցուց Մովսէս իւր կենաց Թեոփիլոս ժամանակն՝ հեռու հայրենիքէն: Վերջին անգամ նկատեցինք զնոքը ի Դուին. մեկնեցաւ ասկէ թէ ոչ. չենք գիտեր. հաւանականաբար Թեոփիլոս զոն հոն կաթողիկոսարանին մէջ ցմահ, երբ կարգի գրաւ Թղթիւն գիրք: Մահս պատահած պիտի ըլլայ Կովմասա կաթողիկոսի օրով. 609ին ի Դուին 39—40 տարեկան էր տակաւին, յուսիս Հետեւաբար:

(Ըրբանսիէն)

Հ. Մ. ԱՅԻՆԵԱՆ

ՏՐԴԱՏԷ ԱՐՏԱՇԷՍ

ԺԱՐՏԱՅԻՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՎԱԾԻՒՆՆԵՐ

1. Առաւելագոյն դժուարութիւններ կան այդ միջոցին առաջին մասին, Տրգատե Պապ ժամանակագրութիւնը կազմելու, որովհետեւ ներքիններու հաշիւը ընդհանուր ժամանակագրութեան կը հակակն, իսկ արարքները կարգաւորեալ հաշիւ չեն ներկայեր: Իբր ատոյգ ծայրեր պէտք է ընդունիլ, Տրգատի գահակալէր Դիոկլետիանոսի պաշտպանութեամբ ի 286, եւ Պապի մահը Վաղիսիներգութեամբ ի 374: Այդ 88 տարուան միջոցին համար միջանկեալ ատոյգ կէտեր կը պակսին,

1 ԱՐԴՏ. 1902. 568:

2 Թուղթ առ Սմրատ. էջ 171. Հմմտ. եւ էջ 167. «Բայց զի որ եպիսկոպոսն եղև՝ վրացի ուսուցիչ գիտեւ եւ հայ նշանակաւ, Զարմանք կերպով Մովսէս կը ժխտէ զպա՛ Զի եպիսկոպոսն Նեստորական (իմա հոս՝ քաղցի-գնական), զոր արարին, զպրութիւն զի եւ վրացիներէն շիտէ, որպէս արժան է, թող թէ հայերէն, եւ այն յայտ է, էջ 173: — Սա կ'անպիտօն անշուշտ Զուրաւայ եւ Կիւրիոս առ Մովսէս ուղղած խօսքերով. «Ապա թէ ոչ մէջ այլ ինչ ճար չէ, բայց կամ կալ յայտարարէ եւ ըստ կամաց սոքս լինել, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց» (էջ 129):

եթէ բացառենք Արշակի՝ Կոստանդի հետ տեսակցութիւնը ի 360, եւ Զուլիանոսի հետ բանակցութիւնը ի 363, Ամմիանոսի պատմութեան հաւանատ:

2. Այդ միջոցին Թագաւորներուն համար խորհրդային հետեւեալ տարիները կը նշանակէ.

ՏՐԴԱՏ. «Այլ պատմութիւն յապագս արդէն Տրգատիք շնորհալու է. որ Թագաւորաց ամա յիսուն եւ վեց» (Բ. 92)	56
ԽՈՍՐՈՎ. «Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր վախճանի, Թագաւորեալ ամա ինչ» (Գ. 10)	9
ՏԻՐԱՆ. «Խաւարեցոյց Տիրան զհայս, խաւարեցաւ եւ ինքն, կալեալ զԹագաւորութիւնն ամա մկասան» (Գ. 17)	11
ԱՐՇԱԿ. «Զայս լուեալ Արշակայ, սառուգաբար արար ընդ անին իւրում, որ Թագաւորեց ամա երեսուն» (Գ. 35)	30
ՊԱՊ. «Եւ Պապայ երթեալ առաջի մեծին Թեոփիլոս, ըստ իւրում՝ անդամութեանն սակրով վճարի, Թագաւորեալ ամա եօթն» (Գ. 39)	7
Եւ Կ'ունենանք գումար տարիներ	113

Այս գումարը Տրգատի գահակալութեան թուականին աւելցնելով Կ'ունենանք 285 + 113 = 398. մինչդեռ Պապի մահը ստուգուած է ի 374. եւ 24 տարիներու առաւելութիւն մը կայ, զոր պէտք է հարկու մեկին կամ միւսին տարիներէն յապակել, հաւանական երթագրութեանց հետեւելով:

3. Նոյն միջոցին ապրող կաթողիկոսներուն ժամանակագրութիւնն ալ հետեւեալ կերպով կուտայ խորհրդային:

ԳՐԻԳՈՐ. «Զիսկզանէ քահանայանայոյ նուրա, մինչեւ ոչ եւս ումք երեւել, համարեալ թուին ամբ երեսուն» (Բ. 91)	30
ԱՐԴՏԱՅԻՆ. «Եւ յետ նորա Ռըստակէս, ամա եօթն» (Բ. 91)	7
ՎԹԱՆԷՆ. «Իսկ յետ լուրի հնդեռասանս ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ, փոխի յաշարհէն» (Գ. 11)	15
ՅՈՒՍԻՍ. «Իսկ զմարմին օրոյ Զուսկան բարձեալ տարան, որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամա վեց» (Գ. 14)	6
ՓԱՌԷՆ. «ԶՓառնորսէ հայոցին քահանայակաւ, որ կալաւ զաթոռն ամա չորս» (Գ. 15)	4
ՆԵՐՍԷՍ. «Դեղ մահու գարունի արբուցեալ օրոյն Ներսէս, որ կալաւ զաթոռն եպիսկոպոսութեանն ամա երեսուն եւ չորս» (Գ. 38)	34
որ է բովանդակ տարիներ	96

Այս գումարն ալ Գրիգորի ձեռնագրութեան թուականին աւելցնելով Կ'ունենանք 301 + 96 = 397: Արդ Ներսէսի մահը Պապի պատմութեան նա-

խորդ տարին զնելով, տեղի ունեցած կ'ըլլայ ի 373, եւ 397 — 73 = 24. որ է թագաւորներուն ժամանակագրութեան համահասար տարբերութիւն մը:

4. Նոյն տարբերութիւնը երեւան կու գայ կայսրներու վերադրումը թուականներէն. որովհետեւ խորենայի Պապի մահը կ'ընթացէ թեոստոս 20րդ տարին. «Թեոստ ի ժամանակը ամին իւրում թագաւորեցողը Հայոց փոխանակ Պապայ զվարդապետ» (Գ. 40): Բայց Պապ պարսկացւոյն էր ի 374, որ է վաղէս 11րդ տարին: Վաղէս 15 տարի թագաւորած լինելով, կ'ունենանք 4 տարիներու մնացորդ մը, որը գումարուելով Թեոստոսի 20 տարիներուն հետ, գարձեալ 24 տարիներու տարբերութիւն մը երեւան կու գայ: Երբոր երեք հաշիւներ միեւնոյն կերպով 24 տարիներու սխալ մը կամ տարբերութիւն մը ցոյց կու տան, հնար չէ զայն պատահական կարծել, այլ հեղինակին հիմնական մէկ սխալ բաժնւման հետեւանքը պէտք է ընդունել. որ անգամ մը տարբերակ ենթադրութիւն մը ընդգրկած, եւ իւր հաշիւները անոր հպատակեցուցած է: Սխալ ենթադրութեան հիմք կը տեսնուի. Պապի մահը վաղէս 11րդ տարին մինչեւ Թեոստոսի 20րդ տարին յետագիւրջ. այլ 16 կ'ընէ հիմամբ եւ Բնշ փաստով. մեղի անշայտ կը մնայ: Միայն պարտաւորութիւն կը ծագի, այդ 24 տարիներու յաւելումը թէ թագաւորներուն եւ թէ կաթողիկոսներուն վերադրուած տարիներէ զեղչել, եւ ուր տեղի փաստեր կը պակսին, հասանականութիւնը իբր հետեւելի եւ ընդունելի գրութիւն ձեռք առնուի:

5. Անհրաժեշտ եղած ուղղութեան ձեռնարկուած ամեն, ամէն մեր ընծադատներէ համաձայն կերպով ընդունուած է, միջին անունները անխախտ պահել իրենց վերագրուած տարիներով, որովհետեւ նուազ են եւ գիտողութենէ զերծ. իսկ յապաւումները ծայրերուն վրայ գործարդել, որոնք արգէն իսկ տարապայման երկարութիւններ ունին եւ գիտողութեանց տեղի կու տան:

6. Տրդատ 56 տարի թագաւորելով պէտք էր հասներ մինչեւ 341, եւ որովհետեւ անոր ծնունդը 239էն առիւն հնար չէ յետաձգել, պէտք էր ենթադրել որ 102 տարեկան մեռած լինի, ինչ որ բնաւ պատմութեան ընթացքին չէ յարմարի, եւ ընդունելի չի կրնար ըսուիլ: Նմանապէս Գրիգոր 30 տարի կաթողիկոսութեան կը հասներ 332ին, եւ տարիքն ալ Տրդատի հետ նոյն տարին զնելով, 92 տարեկան վաթճանաձ պիտի ըսուէր, ինչ որ ենթադրելի չէ բացմաշարքաւ եւ կանոնի տխարացած անձի մը համար, ինչպէս որ պատմութենէն կը քաղուի: Հետեւաբար Տրդատի եւ Գրիգորի վերագրուած տարիները պէտք է որ պատշաճ յապաւումներ կրեն:

7. Վարի ծայրէն ալ, երբոր Ներսէսի 34 տարի կաթողիկոսութիւն կը տրուի, գոնէ 24 տարեկան կաթողիկոս եղած ըսելով 58 տարեկան մեռած իր լլայ, եւ մահը 373ին տեղի ունեցած ըլլալով, ծնունդը պիտի ըլլար ի 314: Արդ Գրիգորի վրթանէս, վրթանէսէ Գուսկի, Գուսկի Ամանապիւնէս, Ամանապիւնէս Ներսէս շոր ծնունդներ կան, զորս

հնար չէ զետեղել Գրիգորի ծնունդէն, այսինքն 239էն մինչեւ 314 անցնող 75 տարիներու մէջ, Գրիգորով մասնաւոր որ Գրիգոր կատարի ամուսնացած չ'ընթացողութիւն, իսկ վրթանէսի համար յայտնապէս կը զրէ Բիւզանդ, թէ «Ի ծերութեան նորա լուսա տէր արքայից նորա, եւ ծնաւ երկուս որդիս երկուսորեալ» (Գ. 5): Նմանապէս բազում տոկան հաշիւներ չեն ներք որ Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը 353է առաջ զննէր, մինչ եթէ 373ին մեռնալով 34 տարի կաթողիկոսութեան վարած ըլլար. պէտք էր 339ին կաթողիկոս եղած ըսուէր. ուստի ինչպէս Թեոստոսի 19րդ տարին մեռնալ, նոյնպէս 34 տարի կաթողիկոսութիւն վարած լինելը, բնագոյնի չեն կրնար համարուիլ, թէ ոչ վրթանէսի, Գուսկի եւ Փառէի համապատասխան 25 տարի կաթողիկոսութիւնները պէտք էր իսպառ ընել եւ ցուցակէն զեղչել:

8. Տրդատի որում ամարապայման երկարութիւնը հնար չէ համառօտել, իրեն տրուած 50 տարիները սխալով ոչ 286էն, այլ 274էն, համաձայն այն գրութեան որ կ'ընդունի, թէ Տրդատ անգամ մը թագաւորած էր, երբ 276ին վաւաճ Բ. Հայաստան յարձակեցաւ եւ զայն պարսկական զեւրիշանութեան ներքեւ առաւ, եւ Տրդատ թագաւոր մայեցեղ ապաւինեցաւ: Արդ Տրդատի թագաւորելը գոնէ 274էն սկսած հաշուելով, իւր 56րդ տարին կ'իյնայ ի 330. եւ այս կրնայ գրուիլ երբ խոսքով թագաւորութեան թուական: Տրդատ ալ 90 տարի ապրած կը լինի, որ թէպէտ ցանցաւ, այլ անհնարին կենալք մը չէ: Տրդատ կը Նիւրազգրուի իբր հուժկու անձնաւորութիւն, եւ առաջ հռովմէական եւ յետոյ քրիստոնէական կենցաղին հաւատարմաբար հետեւելով, առողջ կանաչ ալ անցուցած լինելը յայտնի է: Նոյն իսկ խոսքովի համառօտ թագաւորութիւնը եւ անձնական տկարութիւնը նշան են, թէ արդէն ծերացած էր երբ գահ բարձրացաւ: Գրեւելի է եւս, որ Տոր ծերութեան ամենինքն էր որ արքունի գործերը կը վարէր, թէպէտ եւս այս յայտնի յիշատակութիւն չունինք: Բիւզանդ Գուսկիի ամուսնութիւնը պատմած ամեն (Գ. 5) Տրդատի արքայորդի կը կոչէ եւ խորովել թագաւոր: Արդ Գուսկի գոնէ 310ին ամուսնացած պէտք է ըսել, երբ Տրդատ կենդանի եւ թագաւոր էր, հետեւաբար խորովել հարկաւ գործի զուրկ գտնուելուն համար թագաւոր կոչուած է:

9. Գրիգորի տարիներէն ալ կրնանք զեղչել գոնէ 7 տարի, Նիւտելով որ պատմութեան մէջ իւր կենանք կը զաղբի Նիկիոյ Ժողովին հետ, Արիստակէսի գաւառալէն ետքը, Ժողովը 325ին տեղի ունեցած լինելով, յարձգ տարին կրնայ լուսաւորել կենանքը վերջինը սեպտեմբեր, եւ Արիստակէսի հայրապետութեան առաջինը, Գրեւելի է եւս որ մեր ժամանակակիցներէն Նիկիոյ Ժողովը 331ին գրուած է, եւ այդ պատճառով 302էն 30 տարի տուած են Գրիգորի, եւ 333 թուականը Արիստակէսի առաջին տարի հաշուած են: Ժողովին թուականին ուղղուելով, Լուսաւորի մահուան թուականն ալ կ'ուղղուի:

10. Արեւմտ Տրդատի թագաւորութեան թուական կ'ընդունինք 274, եւ անկէ մինչեւ 330,

56 տարուան թաղաւորութիւն կրնանք գետեղել: Իսկ Գրիգորի կաթողիկոսանախուն թուականը պահելով 302, մինչեւ 326 իբր 23 տարուան կաթողիկոսութիւն վարած կր լինի:

11. Ասոց անմիջական յաջորդներուն խորհրդային կուսայ 9 տարի խորոյի թագաւորութեան եւ 7 տարի Արիստակէսի կաթողիկոսութեան, եւ մէջ համաժող եւք այդ թիւերը անգիտելի ընդունելու, վասն զի ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին պատմութեանց հետ դժուարութեանց չեն բաղկեր: Ըստ այսմ Արիստակէսի 7 տարիները կր գետեղուին 326 (է) 333, իսկ խորոյի 9 տարիները 330 (է) 339: Խորհրդային համեմատ վերջանէ աթուս բարձրացած է Տրդատի մահահին առաջ, որովհետեւ ինչի վերջանէ միջնորդած կ'ըլլայ Առաքել կայսր խորոյ թագաւորեցնելու համար (Բ. 91. Գ. 2): Բայց Առաքել թագաւորած է 337ին, եւ մինչեւ այն թուական հետ չէ Տրդատի մահը եւ խորոյի զաշակարէթիւնը յետաձգել: Առաջի յարմարոյն է Բուզանդի հետեւը, որ վերջանէի կաթողիկոսութիւնը խորոյի թագաւորեցնելու ետքը կր զնէ (Գ. 3): Կայսերգիւնելով խորոյի հաստատութիւնը ընդունիլ թագաւորանալ եւ լոկ պաշտօնական գործ մին էր, զոր Արիստակէս ալ կրնար թել, եւ թերեւս աւելի ալ յարմարութեամբ, վասն զի յիկիւղ ժողովին առեւնէն ծանօթացած էր Կոստանդինոսի հետ, որ դեռ կենդանի էր 330ին: Խորհրդային յիշատակ կայսրը ասուէր, «Կոստանդինոս որդի Կոստանդինոսի», (Գ. 11) հետեւ չէ «Կոստանդինոս որդի Կոստանդինոսի», կոչուին, եւ իբրեւ հետ կրնայ շփոթուիլ, մանաւանդ որ թուականներու շփոթութիւնը անուններն ալ շփոթուելու պատճառ եղած է, եւ զուցէ Տրդատը 56 տարիներուն արաջ հաշիւը պարտաւորած է անուրը թուականին հնազանդեցնել:

12. խորոյ ու վերջանէ ժամանակ մը խաղաղութեան պաշտօնավարութիւն կ'ունենան ըստ Բուզանդայ (Գ. 3): Այդ պարագայն կ'արգարտյունել մէջ Արիստակէսի եւ խորոյի, եւ յետոյ վերջանէի եւ խորոյի հանդարտ պաշտօնակցութեան միջոցներով մինչեւ 335, յորմէ հետեւ թէ ըստ ազգային եւ թէ ըստ արաբին պատմաբանաց կր սկսին շփոթութեանց պարագաներ: խորոյ եւ վերջանէ շփոթութեանց միջոց մը կ'ունենան միասին, եւ այս կը յարմար 335 է 339 միջոցին, յորմէ 297 տարւոյ ըստ անամկայ արաբահաւի մական խաղաղութիւնը վերջացաւ, եւ Պարսիկներ թէ ուղղակի պատերազմով, եւ թէ մանաւանդ ներքին իշխաններով իրենց ազդեցութիւնը զօրացուցին Հայոց վրայ: Հարկաւ 337էն տարի առաջ պէտք է սկսէին ներքին իշխաններ եւ արաբին պատարասութիւններ: Խորհրդային Սանատիկի շարժումը կր զնէ «Ի հասանելի համբաւոյ վրանանին Տրդատայ» (Գ. 3), եւ Բուզանդայի պատմաբանութիւնը՝ «Ի վանձանել երանելոյն Տրդատայ» (Գ. 4), եւ Կոստանդինոսի արաբամբուլութիւնը խորոյի առեւնէն է, ըստ Բուզանդայ (Գ. 8), եւ վերջանէի վրայ եղած դաւաճանութեան մէջ

«Մեծին Հայոց տիկնոջ» (Գ. 3) մասը կայ, որ հարկաւ Աշեմն չէ, այլ խորոյի կինը, թէպէտ ոչ ալ լինելը եւ ոչ ալ գործին շարժաթիւնը յայտնի է: Խորհրդային յիշելով խաղաղութեան վերջանալ եւ խորոյի Գուհայ կոչելու անցնիլը՝ կր յաւելու. «Բայց ոչ յերկարեալ գիշանս իր վաճաճանը» (Գ. 10): Խաղաղութեան վերջանալը 337ին ըլլալով, խորոյի մահն ալ այդ թուականին մտ պիտի ըլլայ, եւ զարձակ մեր հաշիւը կ'արգարտանայ, եւ խորոյի պատմական պահանջներն եւ ոչ մին խառ չերեւ:

13. խորոյ կը մեռնի ի 339, եւ անին կը յաջորդէ Տիրան 11 տարի, որ կը կազմէ 339 (է) 350 տարիները: վերջանէ Տիրանի հետ կր մնայ ուրեմն ժամանակ մը, ինչպէս պատմութիւնն ալ կը պահանջէ: վերջանէ ըստ Խորհրդային պաշտօն վարած է 15 տարի, բայց միանգամայն իր մահը կր դուրս Տիրանի 3րդ տարին (Գ. 11), որ ըսել է թէ քիչ ժամանակ գործակից եղան վերջանէ եւ Տիրան: Ըստ այսմ կը պարտաւորուիմք համառօտել վերջանէի կաթողիկոսութիւնը, եւ իրմ վերջինն այն տարիները՝ զորս վերջոցինք Տրդատէն, 56 տարիները 274էն սկսելով փոխանակ 286ին: Սկիզբէն տեսնալ որ ընդհանուր կշիռ մը կայ թագաւորաց եւ հայապատգանք թուականներուն մէջ, եւ այդ կշիռը հարկ կը սեպենք ամուր պահել, որպէս զի բոլորովին չկորսնցնել ժամանակակցութեան թելը: Իբրեւ միջնակէսի հանդարտան մը կ'ուզենք նկատել վերջանէի մահուան «Խորոյի ամի Տիրանայ» թուականը, որ նշանաւոր պարագաներով կապուած է: Ըստ այսմ հարկ կր լինի վերջանէի 15 տարիները վերջանէ 8ի, կամ թէ Արիստակէս 7 եւ վերջանէի տարիները համաձայնաբէ 15 հաշուել: Աւ այս պատճառ մին է վերջոյն ալ կշիռը, պատճառ մին ալ է խորհրդային խօսքերուն ընդարձակ մեկնութեան ընդունակ լինելը. «Իսկ յետ ընդ Տրդատան ամայն եպիսկոպոսութեան մեծին վերջանալ փոխ յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ», ուր 15 յուսյած տարիները անհնար չէ վերագրել վերջանէի կաթողիկոսութեան թանկէ տարբեր սկզբնաւորութեան մը, կամ լուսաւորի մահուան: Ամեն առթի մէջ վերջանէի Արիստակէս երկուցոյն էր, եւ Արիստակէս մեռած ատեն արդէն 70 տարեկան էր, եւ գլխաւ ենթակարելի չէ երջ եղբորը իրմ ետքը 15 տարիներ եւս կաթողիկոսութիւն վարել: Արդ Տիրանի 3րդ տարին 342է, եւ այս ալ վերջանէի 8րդ, եւ լուսաւորի մահուան 15րդ տարին է, հետեւաբար ամեն պարագայը կ'օժտեցանք վերջանէի կաթողիկոսութիւնը հաշուել 8 տարի, 338է 342:

14. Այդ թուականներով գոհունակութիւն կը տրուի վերջանէի կեանքին պատմական պահանջներուն: Ընդհանրապէս ընդունուած է վերջանէի թիւակցութիւնը Մակար Արտաղեմացոյն հետ, որուն անուամբ մակարեալ կանոններ կան մեր կանոնագրքին մէջ: Արդ Մակարի մահը կը դուրս 334ին, եւ հետեւապէս պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ թէ այդ թուականն առաջ վերջանէի կաթողիկոս եղած էր, որ կարող ըլլար գրել երու-

ստղծմի հայրապետ Մակարին. մինչ եթէ հին թուականները պահուին, Լուսաւորիչ ինքն Մակարի ժամանակից եղած կ'ըլլար:

15. Վերթանէսի կենսերն զլուսուր գործերէն մին ալ Տիրանի թագաւորութիւնը հաստատել տալու համար անոր հետ կոտանդանու պղծն երթալն է, զոր եր պատմէ խորհուրդն (Գ. 10): Այդ պարտադրոյն շատերուն անհնար երեւցաւ, եւ ամեն բոլորովին իսկ գայն պատմութենէ շնչել մտաբերեցին: Սակայն միւս կողմէն այդ պարտադրոյն կը համաձայնի Եւրոխանոսի ծառին, որ կը յիշէ թէ Հայոց թագաւոր մը կոտանդի ժամանակ Հայաստանէ փախած է իշխանաց եւ զիւսուրաց ընկերակցութեամբ՝ Պարսկիւնրու բարեկամ նախարարներու հակառակութեան երեւան, եւ թէ ի վերջէ Պարսից բարեկամներն ալ Եւրոխան կողմէ շահած են, եւ թագաւորը կոտանդ կայսեր պաշտպանութեամբ իւր աթոռը դարձած է: Այդ պատմութիւնը կը համաձայնի Տիրանի երթալուն, կամ լաւ եւս փախելուն հետ: Վերթանէս, թէպէտ ծերունի այլ քաղաքաւ գետ անձ, քաղաքական գործերու մասնակից եւ յունիանդադարակնութեան անաղիպան պաշտպան, ինչպէս բոլոր Լուսաւորիչ սերունդը, ի հարկէ պարտաւորեալ էր ինքն ալ փախել Տիրանի հետ՝ երբ պարսկական քաղաքականութեան կուսակիցներ, ինչպէս էին 337 խռովութեանց զլուխները, զորացան յունական կուսակիցներուն եւ Տիրանի վրայ: Վերջէն անոնց ալ Պարսից կողմէ քանդելը շատ համաձայն է մեր նախարարներուն թեթեւօրէն կուսկցութենէ կուսկցութիւն անցնելուն: Եւրոխանոսի ծառին մէջ հայրապետի յիշատակութիւն չգտնուիլը նշանակութիւն չունի, բաւական է որ թագաւորը հետեւորդներով փախած եւ անոնցմով վերադարձած կ'ըստի: Կոտանդնու պղծն գտնուին ետքը Վերթանէս շատ չափաւ եւ Տիրանի 3րդ տարին կը վաճանի, 80 տարեկան, 261 ին ծնած լինելով, եւ մինչեւ իւր կենսերն վերջն ալ միշտ գործի զլուխ գտնուած լինելը կ'արդարանայ:

16. Տիրանի թագաւորութեան 11 տարիները կը լինին 339 և 350. եւ ինքն ալ տարեց թագաւորած պիտի ըստի, եթէ արքայորդի եղած անունն աղջիկ ամուսնացուցած է, որչափ ալ փոքր եթէ աղջիկը թէ աղջիկը եւ թէ փեսայն, որ է նոյն ինքն Եւրոխի հայրապետը: Տիրանի կենսերէն սովորական պատմութեան անհամաձայն պիտի գայ Եւրոխանոսի ժամանակակից լինելը, սակայն այդ կէտը այլ եւս ինքզոյն նիւթ չէ, քան որ իւր որդւոյն ու յարգիլին՝ Արշակին՝ կոտանդի ժամանակակից լինելը Ամինանոսէ հաստատուած է: Եւրոխի թէ հայրապետութիւնը եւ թէ պատմութիւնը Տիրանի ժամանակին կ'իյնայ, ինչպէս որ սովորական պատմութիւնը կը պահանջէ: Տիրանի եղբրական փախանն ալ լաւագոյն կերպով կը մկնուի. նորա Եւրոխանոսն դիմելուն եւ Եւրոխաց օգնութեամբ Պարսից կողմէ խորտակելուն վեժմանդութեամբ, քան թէ ճարտուկ ճանձկէն ձիւն մը ստացութեան պատրուակով, զոր կը յիշէ Բիւզանդ (Գ. 20): Տրգաւտէ խոսքով եւ խոսքով Տիրան

ծնունդները մկնին կերպով 22 տարի հաշուելով, Տիրան իբր 55 տարեկան դահ եղած եւ 66 տարեկան գահադրիկ եղած կը լինի, որ ամենայնարար կերպով պատմութիւնը կը լուսաւորանէ:

17. Եւրոխի հայրապետի վկայութիւնը կը գրուի ըստ մէջ 348ին, եւ հարկ չկայ այլ եւս Եւրոխանոսի պատկերը փնտռել: Եւրոխի հայրապետ եղած ատեն ճանաչ կ'ըստի Բիւզանդէ (Գ. 12), թէպէտ գոնէ 47 տարեկան պէտք է եթէ աղբուր. սակայն նախնիթացաբար թէ թագաւորներ եւ թէ հայրապետներ միշտ այնտեղներ եղած լինելով, տակաւին ծերմակ մօրուք չեղած Եւրոխը՝ կրնար իբր մանուկ նկատուիլ: Բայց ուրիշ կերպով ալ Եւրոխի կրնար մանուկ ըստիլ, որովհետեւ տրքունեաց մէջ սնած էր ի տղայութեան իբր մանկաւի իրաւի կամ մանուկ արքունեաց, եւ նոյն իսկ Տիրանի փեսայ եղած ըլլալով Տիրանի մանուկը կամ զատկը կը նկատուի: Այդ Եւրոխի համար կը գրէ Բիւզանդ, թէ «նշեալ կապէր մեծապէս պատահարիք քահանայական իշխանական բարեւ յունի գիմանութեան» (Գ. 12), կամ թէ երբ ըստով քանադարձ էր Տիրանը եւ անոր կ'արգիլէր եկեղեցւոյ մուտքը: Հարկաւ Տիրան չէր հանդիսութիւն այդչափ համարանկութիւն իւր իսկ փեսային: Եւրոխի 47 տարեկան հայրապետ եղած ատեն, 53 տարեկան փախանն կը լինի. եւ 15 տարեկան եղած ատեն Տիրանի 13 տարեկան աղջկան հետ ամուսնացած կրնար երթալ: Ըստ Բիւզանդի (Գ. 5) Եւրոխի 12 տարեկան արդէն զատկ ունեցած կ'ըստի, որ չափազանց է, մանաւանդ Հայաստանի կիմային իսկ զերեւն, եւ գոնէ քանի մը տարեկան պէտք է վրան աւելնել:

18. Եւրոխի մահուն ատեն Լուսաւորից ցեղէն չափաւորներ կան, բայց արմատաւորներ չկան: Իւր որդիք Պապ եւ Աթանազիոսն պէտք է հասուն ժողովրդ լինեն, եթէ Եւրոխի մահունէն միայն 5 տարի ետքը, իւր թոռը՝ Եւրոխի կամ պիտի կուր կը լինի: Սակայն երկու որդիներն ալ աշխարհի սիրայար էին եւ ոչ եկեղեցւոյ, եւ բուն սօրակաւ գութիւնն իսկ զերեւն չէր կրցած ստիպել եկեղեցւոյն ծառայելու: Այդ պատճառով փառն, կամ փառնեւէ հոր եւ փառնեւէներէ, Ապիշատեցին, հաւանաբար Լուսաւորից արդական մը, կամ թողիկոս կը լինի 348 և 352: Սորա մահունէն ետքը Բիւզանդ կը յիշէ «գահակ ոմն անուն ի տոհմէ զաւակին Աղբանոս եպիսկոպոսին» (Գ. 17). այլ ըստ պաշտանավարութեան սկիզբը միայն կը յիշուի, եւ սեւեռութեան ու վերջնաւուն վրայ ըսաւ խոքը չլինի, եւ այդ բաւական է մեզ ցոյցնել, թէ Զահակ կամ թողիկոսաց չաբքը անցնելու անուն մը չէ, այլ փառնի մահունէն մինչեւ Եւրոխի ընտրութիւնը, իբր տարի մը կամ թողիկոսութեան գործերը առժամայն վարող մը, կամ մեր բացառութեամբ՝ պարզ սեղապահ մըն է: Եւ յայտնապէս այդ այս Զահակն է, որ Եւրոխէն ետքը կամ պիտի կուր հոշակուեցաւ, ծերացած տարիքի մէջ, վասն զի 4 տարի միայն կրցաւ պաշտօն վարել:

19. Արշակի 30 տարի թագաւորութիւնը սեղմեցնելու եղած չի մնար: Իւր թագաւորութեան սկիզբը հազիւ կրցած բերել մինչեւ 350), իւր որդիք

Պայտ 7 տարի թագաւորելով կը սպանուի ի 374, որեւէմ Արշակի կը մնայ 17 տարի միայն 350 և 367, իբր ստիպելով Տաշիւ: Այդ միջոցին կայսրներն են, Վոստանդ 350—361, Յուլիանոս 361—363, Յուլիանոս 363—364, և Վաղէս 364—367, և Արշակ չորրորդն հետ ալ կրնայ գործ ունենալ պատմութեան պահանջից համաձայն: Պարսից թագաւորութեան մէջ Հապուհ է միայն, և պատմիչներէն ոմանց Ներսէ՛հ կամ Որմիկոյ թագաւորներ յիշելը, կամ յայտնի գրչութեան սխալներն են, և կամ Որմիկոյի որդի և Ներսէ՛հի թոռ բացատրութեանց կրճատեալ աղաւաղումներն են. և կամ թերեւս այդ անունները կող աքայայադուն իշխաններն են, որը մասնաւոր գործեր կատարած են: Ամեն առթի մէջ արտաքին պատմութիւններէն Հապուհ տարիները ստուգուած են և կասկած չեն վերցնել: Ամենանոսէ ունիմք Արշակի և Վոստանդի տեսակցութիւնը ի 360, և Արշակի և Յուլիանոսի բանակցութիւնները ի 363, որոնք լիովին կ'արդարանան:

20. Աւելի գծուար է Արշակի ամուսնութեանց խնդիրը, յայն Որմիկոյապի և Սիւնեցի Փառանձակի հետ: Նախ Արշակը պիտէ չէ ամուսնի ենթագրել մինչեւ իւր թագաւորելը, զի 40—45 տարեկան զահակալած է, և հարկաւ թագաւորութիւնէն առաջ ալ ամուսնացած և զաւակներ ունեցած էր. և ամենայն հաւանականութեամբ այդ ծիւղերէն են Վարդգան և Խոսրով և Վառժապուհ, որոնք յետոյ իբրեւ արքայազուներ թագաւորներ թեպէտ իրենց ազգաւորութեան աստիճանը ծղրուած չէ: Որմիկոյապ Վոստանդի խոսեցեալն էր, և Վոստանդ վախճանած է ի 350, Արշակի թագաւորելուն տարին: Այստեղական խոսեցեալ մը նորէն թագակապ գլուխի մը կրնար պատկանել, և այդ պատճառով Վոստանդ զայն Արշակի կու տայ անմիջապէս: Ներսէ՛հը, երբ հարեանցունի կ'ընկերանայ, պէտք չէ հայրապետ ենթադրել, այլ պարզ արքունի պալատան պաշտօնեայ մը, որպիսի էր իրօք Ներսէ՛հ, երբ 350ին Վոստանդնուպոլսն էր գաւառար, և իւր աստիճանին պահանջմամբ շատ լաւ կրնար թագաւորին հարեանցունին ընկերակցել: Արշակ, կամ այլի մնացած էր, և կամ կայսեր պահանջմամբ և բարեկամութեան պայմանաց զօրութեամբ, առաջին կինը ետեւ թողլով Որմիկոյան տիկնաթեան կը բարձրացնէր: Արտաքին պատմիչներու համաձայն Պայտ Որմիկոյապի զաւակն է, և յետոյ յայն ունեցած ըլլալուն համար Արշակի երեցագոյն զաւակներուն կը նախագաստի, և հօրը յաշորք կը հռչակուի:

21. Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը կրնայ դուրս ի 353, քառէնի մեռնելէն տարի մը ետքը. երբ հայրապետական աթոռը թափուր նկատուած է, և այն Շահակի՝ զոր կանուս յիշած էր Բիւլտանդ (Գ. 17), կարծես թէ գոյութիւն ունեցած չէ (Գ. 3), որ աթոռն ալ տէր չունի: Բիւլանդի նկարագրող Ներսէսի վրայ, որ թագաւորին սուրբ բունոց ծաղկահասակ սենեկապետ մըն է, չնեբեր մեջ 25 է բարձր տարիք տալ անոր, և այս տարիքը կ'արդարանայ ի 353, ենթադրելով որ ծնած լինի ի 327, ինչ որ կրնայ համաձայնել Գրիգորէ սկսած

ծնունդներուն ժամանակագրութեան հետ: Կրնայ ևս պատշաճիլ իւր որդւոյն՝ Սահակին տարիքին, զի Սահակ 352ին ծնած ենթադրուելով 438 ին 85 տարեկան վախճանած կ'ըլլայ: Այս տեղ զիտելն է, որ ժամանակին տիրող եկեղեցական կարգաց հակառակ կու գայ՝ Ներսէսի կաթողիկոսանալէ ետքը զաւակ ունենալը: Բրքիչոյ կը մեղադրեն Փարսպեղէնին, որովհետեւ Գողթիմէս, այսինքն է ընտանեաց կ'ապրէր կաթողիկոսարանի մէջ, և «Ոչ ըստ սուրբ անրիծ կրօնիցն», որուն կը հետեւէին Լուսարբի սերունդէն կաթողիկոսները:

22. Ներսէս 353ին, իբր 25—26 տարեկան հայրապետ եղած լինելով 20 տարի կը պաշտօնավարէ և կը մեռնի ի 373, իբր 47 տարեկան եղած տանն: Նուազանքին ժամանակ տալ Ներսէսի՝ չգոհացնել պատմութեան պահանջները, և անոր կեանքին բազմաթիւ և բազմակողմանի երեւոյթները: Իւր ժամանակին կայսրներն են. Վոստանդ Յուլիանոս, Յուլիանոս, և Վաղէս, և կ'արդարանան բոլոր յարաբերութեանց պարագաները: Իսկ ազգային թագաւորներուն հետ, իւր ժամանակը կը համեմատի Արշակի հետ 353—367, և Պայպուհ հետ 367—373, և այս ալ պատմութեանց համաձայն կու գայ: Ներսէսի երթեւեկները ծղրելու հարկ չեմք տեսնել ընդհանուր ժամանակագրութեան մէջ:

Մ. Ս. Օ.

(Հարոս-իւն-ի)

ԵՐԵՄԻՈՒ ԶԷԼԷՊԻՆ Կ.ՊՕԼՍԵՑԻՈՍ
ՊԵՏԱՐԻՍԻՆ ՍՅՈՒԳՈԼՈՍ

(Հարոս-իւն-ի)

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արեւմտից քաղաքիս վնց դասմբ: Պատմութիւն շրջս:
Եւ Էլմասին տորազիտի: Եւ Էլեքսի տէտէն: Եւ պատուի այազմային: Եւ գերեզմանաց վարդապետացն:
Եւ Ծրեմիայի որդւոյն:

Ուռնք՝ վարդապետ ինդրեմ՝
Ճանձրութիւն ընդ մի դիպեանն.
Ձի նաւաւ այլ ոչ քալուի՝
ընդ ընդ ձիս հեծնուց յընթացման.
Ձհուսիս ի քամակս առնումք՝
Ի հարաւ գնամք յաղփիման:
Չարեւմտեան քաղաքիս անցուցք՝
զորուն՝ Լուր զինչ գիպեանն:
Ձառ ի վեր ընթացս առցուց տեսեալ մեր գէկրի գափին այն,
Եկրի վանս այնմ կոչի՝
Երկ գրունքն չէ միմանց յանդիման:
Քան և մէկ երորդ գուռն՝
քաղաքիս ցամաքի կողման.
Ձի երկ պարսպոց պատեալ՝
և խանեկի երորդ շուրջ առան:
Մէկաբք տաճկաց մինչեւ ասան՝
յայիսն սարայէն երեւման: